

Spelen met waarden,
betalen met gedachten

Boom

Ronald van Raak

Spelen met waarden, betalen met gedachten

Erasmus, Spinoza
en dat wat ons bindt

INHOUD

Inleiding 7

Erasmus: spelen met waarden 19
Spinoza: betalen met gedachten 61

Ten slotte: dat wat ons bindt 103

Noten 117

Literatuur 133

INLEIDING

Wat is een filosoof? Het eerste beeld dat ik daar ooit bij had was dat van een mysterieuze man, eenzaam levend in de bossen bij het Brabantse Hilvarenbeek. Op het bosrijke landgoed Gorp, waar ik als kind vaak speelde, staat de oude herenboerderij De Leenhof, waar in 1519 Johannes Goropius Becanus werd geboren, oftewel Jan van Gorp (bij Hilvarenbeek). In de gevel van de boerderij is de beeltenis te zien van deze opmerkelijke geleerde, die aantoonde dat het ‘Nederlands’ de taal moet zijn geweest die Adam en Eva in het paradijs hebben gesproken. Becanus werd stadsarts in Antwerpen. Bekender is hij als een fervente beoefenaar van curieuze taalvergelijkingen: van het Latijn, het Grieks, het Hebreeuws en het ‘Nederlands’, zoals dat destijds in Antwerpen werd gesproken. Op basis van deze vergelijkingen besloot hij dat van de vier talen het Antwerps het dichtst in de buurt moest liggen van de oorspronkelijke taal van de mensheid. Een dwaze conclusie, die ook in zijn tijd niet al te se-

rieus werd genomen.¹ Later kwam ik de dorpsgenoot opnieuw tegen, nadat ik me meer ging verdiepen in de filosofie van Erasmus.

Erasmus stimuleerde tijdgenoten om zelf onderzoek te doen en daarbij kritisch na te denken over de taal en over de bronnen. Naar zijn voorbeeld was aan de universiteit in Leuven het zogenaamde ‘Drietalen-college’ (*Collegium Trilingue*) opgericht, waar de studenten kennismaakten met het Latijn, het Grieks en zelfs het Hebreeuws. Becanus begon zijn studie in Leuven in augustus 1536 – een maand nadat Erasmus in Bazel was gestorven. Wat Erasmus zou hebben gevonden van de vreemde conclusies van Becanus zullen we nooit weten. Een figuur zoals Goropius zou echter niet hebben misstaan in *Lof der Zotheid*, het boek waarin Erasmus commentaar gaf op de dwaasheden van zijn tijd. Tegelijkertijd kan ik de dapperheid van een gewone onderzoeker als Goropius Becanus moeilijk anders verklaren dan als een gevolg van het optreden van Erasmus, de veel bekendere filosoof die voor ieder mens de vrijheid bevocht om autoriteiten kritisch te bevragen en alle bestaande kennis opnieuw te onderzoeken. Zonder daarbij veel acht te slaan op de gewoonten en de tradities, hoe vreemd de uitkomsten voor anderen ook konden zijn.

Erasmus is de naamgever van de universiteit waaraan ik ben verbonden, als hoogleraar in de ‘Erasmiaanse waarden’. De filosoof werd kort na zijn dood

toegeëigend door de stad Rotterdam en is daar nog volop in het straatbeeld te vinden. Amsterdam – de stad waar ik nu woon – wordt meer geassocieerd met Spinoza, die andere bekende Nederlandse filosoof. Dit zijn twee denkers die in ons land lang werden geëerd en vervolgens werden vereerd. Het zijn filosofen die in weinig opzichten met elkaar te vergelijken zijn, maar toch allebei tot symbolen zijn geworden van onze cultuur van vrijheid en tolerantie. Beide denkers hielden zich ook nadrukkelijk bezig met wat we nu de publieke moraal noemen. Erasmus hield zijn tijdgenoten een morele spiegel voor, bijvoorbeeld in *Lof der Zotheid* (1511). Spinoza schreef een uitdagende morele filosofie, in zijn *Ethica* (1677). In dit essay wil ik beschrijven hoe het denken van zowel Erasmus als Spinoza tot stand kwam, welke waarden hieraan ten grondslag lagen, hoe hun gedachten door de tijd heen werden gebruikt en wat zij kunnen betekenen in het actuele debat over waarden.

Een ongemak met waarden

Nederland is een vrij land, met tolerante mensen. Dit is een beeld van onszelf dat we koesteren en graag uitdragen. ‘Vrijheid betekent dat je mag denken, zeggen en doen wat je zelf wilt,’ zo houden we mensen voor die zich in ons land willen vestigen, in een

uitgave van het kabinet ten behoeve van alle nieuwkomers: *Kernwaarden van de Nederlandse samenleving*.² ‘Dat betekent dat ook andere mensen mogen denken, zeggen en doen wat zij willen,’ zo voegt het kabinet hier direct aan toe. Vrij zijn kun je niet alleen: vrijheid vereist altijd wederkerigheid. Als we vrijheid opeisen voor onszelf, kan dat alleen als we die ruimte tegelijk gunnen aan anderen. Iedereen wil ‘zichzelf’ kunnen zijn, maar dat lukt enkel als we ook andere mensen in hun waarde laten. Het is een mooi ideaal, het idee van vrijheid dat wij mensen voorhouden die hiernaartoe komen, maar hoe houden we ons zelf aan dit beeld? Hoe staat het met onze eigen vrijheid? Leven we in een land waar we mogen denken, zeggen en doen wat we willen? Gunnen wij de vrijheid die we opeisen voor onszelf ook even gemakkelijk aan de anderen?

We hebben allemaal onze eigen waarden, waarmee we onze identiteit en persoonlijkheid tot uitdrukking kunnen brengen. In een samenleving hebben mensen echter ook gedeelde waarden, die het samenleven van verschillende mensen mogelijk maken. Ze bepalen het karakter van een gemeenschap, of de kenmerken van een tijd. Vaak zijn we ons hier niet van bewust, omdat we nu eenmaal op een specifieke plaats en in een bepaalde periode leven. Deze geest van de tijd is meestal voer voor historici, die achteraf bediscussiëren wat typerend was voor bijvoorbeeld het begin van de zestiende eeuw, de tijd van Erasmus,